

نوع مقاله: پژوهشی

تبیین و تحلیل حقیقت حوض کوثر و سرچشمه‌های آن

r.noroozi@qom.ac.ir

رضا نوروزی / استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه قم

M.doostmohammadi@ut.ac.ir

میثم دوست‌محمدی / سطح ۴ حوزه علمیّه و دکترای مدرسی معارف اسلامی دانشگاه تهران

abas.mah.1366@gmail.com

ولی‌الله محمدنژاد ولادهدی / کارشناس ارشد مدرسی معارف اسلامی دانشگاه قم

دریافت: ۱۴۰۱/۰۵/۰۵ - پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۲۶

چکیده

بیانات دینی درباره حوض کوثر را می‌توان از معارف عمیق اسلام دانست. تحلیل حقیقت حوض کوثر می‌تواند موجب تعمیق باور به این آموزه دینی و ایجاد تصویری روشن از آن شود. این نوشتار در پاسخ به این پرسش که «حقیقت حوض کوثر چیست؟»، با روش توصیفی - تحلیلی، ضمن دقت در ویژگی‌های حوض کوثر در روایات، به تبیین و تحلیل این پدیده و تبیین سرچشمه‌های آن با رویکرد عرفانی پرداخته است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که پیوستگی دنیا و آخرت از سنخ ظهور و تجلی است و در آخرت باورها و اعمال انسان، تجسم پیدا می‌کند. حوض کوثر ظهور حقیقت هدایتی است که انسان در دنیا از طریق تعالیم قرآن و عترت دریافت نموده است؛ لذا دریافت هدایت در دنیا از اولیای دین، در آخرت به شکل دریافت شراب طهور از ساقی کوثر ظهور می‌کند. سرچشمه حوض کوثر دو نهر بهشتی به نام «تسنیم» و «ماء معین» است. «تسنیم» برترین شراب بهشتی است که مقربان آن را به صورت خالص می‌نوشند. «ماء معین» نیز یکی از شراب‌های ویژه بهشتی است. ترکیب «تسنیم» و «ماء معین» در حوض کوثر را می‌توان ترکیبی از علوم توحیدی و محبت ولایت الهی دانست.

کلیدواژه‌ها: حوض کوثر، قیامت، تسنیم، ماء معین، تجسم اعمال.

در قیامت انسان‌ها در محل‌های مختلفی متوقف می‌شوند و مورد حسابرسی قرار می‌گیرند تا در نهایت پس از عبور از آنها به مقصد اصلی خود در بهشت یا جهنم وارد شوند از این محل‌های توقف با عنوان «مواقف» یاد می‌شود. در برخی احادیث آمده است که در قیامت پنجاه موقف وجود دارد که مسیر حسابرسی انسان‌ها از آنها می‌گذرد (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۸، ص ۱۴۳). هرچند که نام همه مواقف قیامت به تفصیل به همراه خصوصیات هر موقف بیان نشده است، اما برخی مواقف قیامت در متون دینی معرفی و توصیف شده‌اند. حوض کوثر یکی از مواقف قیامت است که در احادیث متعددی به آن اشاره شده است. براساس این احادیث که هم در منابع حدیثی شیعه و هم منابع اهل سنت به چشم می‌خورد، پیامبر ﷺ در روز قیامت در کنار این حوض مستقر می‌شود و با مؤمنان و بهشتیان دیدار می‌کند و به وضعیت جهنمیان آگاهی می‌یابد. همچنین بهشتیان از آب حوض کوثر که یکی از نعمت‌های مهم الهی است، بهره‌مند می‌شوند (ر.ک: صدوق، ۱۳۷۶، ص ۲۹۸؛ بخاری، ۱۴۲۲ق، ج ۸، ص ۱۲۰؛ مسلم، بی تا، ج ۴، ص ۱۷۹۳).

هرچند باور به وجود حوض کوثر به عنوان یکی از مواقف مهم قیامت و محل استقبال از بهشتیان، مورد اتفاق نظر علمای شیعه و اهل سنت است (صدوق، ۱۴۱۴ق، ص ۶۵؛ جرجانی، ۱۳۲۵ق، ج ۸، ص ۳۲۰؛ عثمان، ۱۴۳۰ق، ص ۳۶۷)، اما تاکنون در زمینه تبیین ویژگی‌های حوض کوثر و سرچشمه‌های آن پژوهش کامل و دقیقی انجام نشده است. در منابع شیعه احادیث متعددی به صورت تفصیلی در مورد ویژگی‌های حوض کوثر اعم میزان طول و عرض و عمق آن، تعداد جام‌های اطراف آن، سرچشمه‌های آن، رنگ و طعم آب آن و... وجود دارد که علمای شیعه به تبیین و بررسی آنها پرداختند. همچنین در منابع اهل سنت نیز احادیث متعددی از پیامبر ﷺ درباره جزئیات حوض کوثر به چشم می‌خورد و بسیاری از علمای برجسته اهل سنت در کتاب‌های خود فصلی را به تبیین ویژگی‌های حوض کوثر اختصاص دادند و با استناد به احادیث مذکور به صورت تفصیلی به تبیین خصوصیات حوض کوثر مانند: محل قرار گرفتن آن بعد از صراط یا قبل از آن، چگونگی ابعاد هندسی آن، میزان طول، عرض و عمق آن، تعداد جام‌های اطراف آن، میزان مساحت آن نسبت به حوض‌های سایر انبیا، خصوصیات سرچشمه‌های آن، طعم و رنگ آب آن و... پرداخته، دیدگاه یکدیگر را در تبیین این ویژگی‌ها نقد و بررسی کرده‌اند (ر.ک: عسقلانی، ۱۳۷۹، ج ۱۱، ص ۴۶۶-۴۷۷). پرداختن به تحلیل همه ویژگی‌های حوض کوثر از منظر فریقین نیازمند نوشتاری تفصیلی و گسترده، و از ظرفیت این مقاله خارج است؛ از این رو، در این مقاله ابتدا تحلیل حقیقت حوض کوثر بیان، و سپس فقط سرچشمه‌های آن از منظر فریقین تحلیل و تبیین می‌شود.

تحلیل حقیقت حوض کوثر، در درک بهتر و باور به این امر اعتقادی مؤثر است و موجب تعمیق باورهای مربوط به معاد و حسابرسی اعمال می‌شود؛ از این رو، بررسی و تحلیل چپستی ویژگی‌های این حوض از منظر متون دینی و

تبیین سرچشمه‌های آن از اهمیت بسیاری برخوردار است. بنابراین نوشتار حاضر به دنبال پاسخ به این پرسش است که حقیقت حوض کوثر و سرچشمه‌های آن از منظر منابع دینی چیست؟ در پاسخ به این پرسش پس از جمع‌آوری آیات و روایات مربوط به حقیقت حوض کوثر آنها را به روش توصیفی - تحلیلی بررسی می‌کنیم و سپس به تبیین حقیقت حوض کوثر پرداخته، همچنین سرچشمه‌های آن را از منظر متون دینی و با رویکرد عرفانی مورد تحلیل قرار می‌دهیم تا از رهگذر آن بتوان تصویری شفاف از این موقف مهم قیامت ارائه نمود.

بررسی پیشینه این موضوع نشان می‌دهد که پژوهش کاملی در این خصوص انجام نشده و فقط چند مقاله درباره تبیین مصداق کوثر وجود دارد؛ مانند: «پژوهشی در بررسی و تبیین تطبیقی مصداق کوثر از منظر فریقین» (حیدری، ۱۳۹۷)؛ «بررسی مصداق کوثر در سوره کوثر در تفاسیر روائی شیعه و سنی» (قضائی و همکاران، ۱۳۹۸)؛ «بررسی تطبیقی روایات تفسیری فریقین درباره کوثر» (بشوی، ۱۳۹۶). در این مقالات مصداق کوثر در قرآن بررسی شده و سخنی درباره چستی حوض کوثر و سرچشمه‌های آن دیده نمی‌شود. از این رو، پژوهش مشابهی درباره حوض کوثر در پژوهش‌های گذشته وجود ندارد.

۱. مفهوم‌شناسی

در ابتدا و پیش از ورود به بحث، لازم است دو واژه حوض و کوثر را از جهت لغوی و اصطلاحی بررسی کنیم.

۱-۱. معنای لغوی حوض

حوض واژه عربی است و از ریشه «ح و ض» گرفته شده و «حاض الماء» به معنای جمع‌آوری آب است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۷، ص ۱۴۱). از این رو، حوض به معنای محل جمع شدن آب یا جایی است که برای جمع‌آوری و نگهداری آب ساخته می‌شود (زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۰، ص ۴۳؛ فیومی، ۱۴۱۸ق، ج ۱، ص ۸۴).

۱-۲. معنای اصطلاحی حوض نزد مفسران

در اصطلاح متون دینی مربوط به معاد، این واژه برای اشاره به حوضی است که یکی از مواقف قیامت است و بهشتیان در بدو ورود از آن می‌نوشند و پیامبر ﷺ را در کنار آن ملاقات می‌کنند (طوسی، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۴۱۷؛ قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۲۰، ص ۲۱۷).

۱-۳. معنای لغوی کوثر

کوثر واژه عربی و حروف اصلی آن (ک ث ر) است. وصفی است بر وزن فَوَعَلَ که به معنای خیر کثیر است (ازهری، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۱۰۲). همچنین کثرت و زیادی هر چیزی را کوثر گویند (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۵، ص ۱۳۳). مصطفوی پس از اینکه معانی کوثر را ذکر می‌کند نتیجه می‌گیرد که ماده کوثر ضد معنای «قِلَّة» است و بیشتر برای مبالغه در کمیت و مقدار به کار می‌رود (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۱۰، ص ۲۷). این واژه در اصطلاح به

تصريح راغب اصفهانی، نهري در بهشت است که نهريهای ديگر از او سرچشمه می‌گیرد و همچنين کوثر خير بزرگی است که خداوند آن را به پیامبرش عطا فرموده است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۷۰۳).

۱-۴. معنای اصطلاحی کوثر نزد مفسران

علامه طباطبائی در تبیین معنای اصطلاحی کوثر به اختلاف دیدگاه محققان در این زمینه اشاره، و تعداد بسیاری از معانی را که برای این واژه بیان شده ذکر می‌کند و می‌گوید بنا بر اقوال، حدود شانزده معنا برای این واژه وجود دارد. ایشان معتقد است که براساس مستندات روایی، این واژه دارای دو معنای «خير کثیر» و «نهري در بهشت» است و در ادبیات دینی واژه کوثر فقط در یکی از این دو معنا به کار رفته است (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۲۰، ص ۳۷۰). آیت‌الله جوادی آملی نیز در تبیین معنای کوثر معتقد است که این واژه به معنای خير کثیر است و سایر معانی متعددی که برای کوثر بیان شده در حقیقت مصادیق کوثر و خير کثیرند و کوثر محدودیتی ندارد و مصادیق بسیاری در دنیا و آخرت دارد (جوادی آملی، ۱۳۹۹/۰۱/۲۱). برخی محققان در تبیین معنای اصطلاحی و قرآنی کوثر معتقدند: کوثر چیزی است که شأن آن زیاد شدن است و به معنای خير فراوان است (طوسی، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۴۱۷). سيد قطب بر این باور است که کوثر به معنای مطلق غیرمحدود است که برای کثرت آن نهایی وجود ندارد و سرچشمه‌ای است که فراوانی بی‌نهایت دارد (سيد قطب، ۱۴۱۲ق، ج ۶، ص ۳۹۸۸). طبرسی معتقد است کوثر شأنش آن است که کثیر باشد و به معنای خير کثیر است (طبرسی، ۱۴۱۵ق، ج ۱۰، ص ۴۵۸).

۲. لزوم اعتقاد به حوض کوثر در روایات

حوض کوثر که به عنوان یکی از مواقف مهم قیامت در احادیث متعددی بر آن تأکید شده، موردپذیرش علمای شیعه و اهل سنت است. در منابع حدیثی شیعه و اهل سنت روایات متعددی درباره حوض کوثر وجود دارد. برخی از محققان اهل سنت احادیث مربوط به حوض کوثر را از منابع مختلف حدیثی گردآوری کرده‌اند و به صورت تفصیلی به تبیین ویژگی‌های حوض کوثر پرداخته‌اند (رک: ابن ابی‌عاصم، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۳۴۵-۳۰۷؛ براك، ۱۴۲۹ق، ص ۱۵۳-۱۸۶؛ عباد البدر، ۱۴۲۳ق، ص ۴۷-۹۸؛ ابن عبدالبر، ۱۳۸۷ق، ج ۲، ص ۲۹۱). باور و اعتقاد به وجود حوض کوثر همواره مورد تأکید پیامبر ﷺ بوده و آثار مهمی برای اعتقاد به وجود حوض کوثر بیان کرده‌اند. پیامبر ﷺ در حدیثی در این زمینه می‌فرماید: «من لم يؤمن بحوضی فلا اورده الله حوضی» (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۱۳۶)؛ هرکس که در دنیا به حوض من ایمان و باور نداشته باشد روز قیامت خداوند او را بر آن حوض وارد نمی‌کند.

در این حدیث از عبارت «لم يؤمن» استفاده شده است. در بررسی لغوی «ایمان» آمده است: «الایمان: التصديق لنفسه» (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۸، ص ۳۸۹؛ جوهری، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۲۰۷)؛ یعنی ایمان همان باور و

تصدیق است. از منظر لغت‌شناسی «ایمان» به معنای پذیرفتن و تصدیق به حق و گردن نهادن نفس به آن است و این موضوع با جمع شدن سه حالت حاصل می‌شود: شناسایی یا تحقیق با اندیشه و دل، اقرار به زبان و بیان کردن آن، عمل کردن با اعضا و جوارح (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۹۱). بنابراین در حدیث مذکور باور و اعتقاد قلبی به وجود حوض کوثر برای همه افراد لازم شمرده شده و کسانی که چنین اعتقادی نداشته باشند در قیامت از آن حوض بهره‌مند نخواهند شد. در میان مسلمانان اعتقاد به وجود حوض کوثر امری مسلم و مورد قبول بوده و لذا درباره آن سؤالات مختلفی از پیامبر ﷺ می‌پرسیدند (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۲۲۸-۲۲۷).

۳. حوض کوثر تجلی حقیقت هدایت

در تبیین حقیقت حوض کوثر، توجه به این مقدمه ضروری است که رابطه بین عوالم هستی، چه در قوس نزول و چه در قوس صعود، یک رابطه حقیقی است؛ لذا از یک طرف در قوس نزول، آنچه در عالم مادون ایجاد می‌شود ریشه در عالم مافوق خود دارد. از این رو، حقایق عالم ماده، رقیقه‌ای از حقایق عالم مثال است و حقایق عالم مثال، ریشه در حقایق عالم عقل دارد. بر این اساس آنچه در عالم ماده دیده می‌شود، ملکوتی دارد که در عالم بالاتر است. در عرفان اسلامی که عوالم خلقی را ظهور و تنزل عوالم حقی می‌داند، این بحث به طور مفصل مورد توجه قرار گرفته است (ر.ک: یزدان‌پناه، ۱۳۹۳، ص ۵۲۵-۵۳۸). در حکمت متعالیه نیز اصل «تطابق عوالم» یکی از اصول مهم هستی‌شناختی محسوب می‌شود که براساس آن، رابطه عوالم با همدیگر تحلیل می‌شود. براساس این اصل، عوالم هستی در اصل وجود داشتن و موجود بودنشان با یکدیگر تفاوتی ندارند و همگی موجودند، اما در شدت و ضعف وجودی و تقدم و تأخر با هم تفاوت دارند که مراتب تشکیکی وجود را شکل می‌دهند. از این رو، همه صفات کمالی که در عالم پایین‌تر است، در عالم بالاتر به شکل عالی‌تر، رفیع‌تر، بسیط‌تر و شریف‌تر وجود دارد (صدرالمتألهین، ۱۴۲۲ق، ص ۴۴۷؛ همو، ۱۳۶۶، ج ۴، ص ۱۶۶).

از سوی دیگر در قوس صعود، آنچه در عالم ماده وجود دارد، حقیقت خود را در عالم برزخ و قیامت نشان خواهد داد و آنچه تحت عنوان «تجسم اعمال» مطرح است بر همین حقیقت استوار است. تجسم اعمال که یک آموزه مهم برگرفته از آیات و روایات است گویای این است که اعمال انسان در دنیا، در عالم برزخ و قیامت به صورتی متناسب با آن جهان نمودار خواهد شد. البته مراد از «اعمال»، فقط اعمال جوارحی نیست، بلکه معنای عامی از آن اراده می‌شود که شامل عقاید و اخلاق نیز می‌گردد (صدرالمتألهین، ۱۴۱۳ق، ص ۲۰۵؛ همو، ۱۳۷۹ق، ج ۹، ص ۲۹۵؛ شیخ بهائی، ۱۴۱۵ق، ص ۱۹۱؛ فیض کاشانی، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۱۰۹۹؛ طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۹۱؛ مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴، ج ۲۷، ص ۲۲۸).

با این توضیحات روشن شد که پیوستگی دنیا و آخرت از سنخ ظهور و بروز و تجلی است؛ لذا قیامت، تجلی‌گاه حقایق دنیایی است. از سوی دیگر، هم در قیامت انسان‌ها با تمام وجود، حقایق را درک می‌کنند و بین قوای

ادراک‌کننده انسان و حقایق، حجاب و فاصله‌ای نیست (صدرالمتألهین، ۱۳۵۴، ص ۱۹۳؛ جوادی آملی، ۱۳۶۶، ص ۲۹۲-۲۹۵؛ حسینی طهرانی، ۱۴۲۳ق، ج ۵، ص ۱۸۴).

براساس این مقدمه، در تحلیل حقیقت حوض کوثر می‌توان گفت که حوض کوثر ظهور حقیقت هدایتی است که انسان در دنیا از طریق تعالیم پیامبر اکرم ﷺ و اهل‌بیت علیهم‌السلام دریافت کرده است. به بیان دیگر، دریافت هدایت در دنیا از اولیای دین، در آخرت به شکل دریافت شراب طهور از ساقی کوثر ظهور می‌کند و به بیان سوم، دریافت هدایت از حقیقت ولایت پیامبر اکرم ﷺ و اهل‌بیت علیهم‌السلام به سقایت آنان در کنار حوض کوثر برای هدایت‌شوندگان در دنیا تجلی می‌یابد.

شواهد و ادله‌ای را که می‌تواند در اثبات این مدعی مورد استناد قرار گیرد، می‌توان در چند امر خلاصه کرد:

۳-۱. حضور قرآن و اهل‌بیت علیهم‌السلام در موقف حوض کوثر

حدیث ثقلین که از جمله احادیث مشهور و مورد قبول فریقین است، یکی از مهم‌ترین دلایل وجود حوض کوثر در قیامت است. در این حدیث آمده است: «قال رسول الله ﷺ: إني تارك فيكم الثقلين أحدهما أعظم من الآخر كتاب الله... و عترتي اهل بيتي فانهما لن يزالا جميعاً حتى يردا على الحوض» (صدوق، ۱۳۹۵ق، ج ۱، ص ۲۳۸؛ همچنین، ر.ک: نسائی، ۱۴۲۱ق، ج ۷، ص ۳۱۰). پیامبر ﷺ در این حدیث به این نکته اشاره می‌کند که در قیامت، قرآن و عترت در کنار حوض به آن حضرت ملحق می‌شوند. در این حدیث قرآن و اهل‌بیت به عنوان دو راهنما و چراغ هدایت برای انسان معرفی شده‌اند و این دو از هم جدا نمی‌شوند تا اینکه در قیامت در کنار حوض کوثر بر پیامبر ﷺ وارد شوند که این نشان‌دهنده یگانگی رسالت هدایتگری آنهاست. در دنیا دریافت هدایت، منحصر در همراهی با قرآن و عترت است و در آخرت، موقف حوض کوثر، جایی است که قرآن و اهل‌بیت علیهم‌السلام بر پیامبر ﷺ وارد می‌شوند و افرادی که توسط آنها هدایت شدند نیز در این موقف وارد می‌شوند. در این موقف هدایتگری پیامبر ﷺ، قرآن و اهل‌بیت علیهم‌السلام به این صورت متجلی می‌شود که مؤمنان با هدایتگران خود ملاقات می‌کنند و از دست هدایتگران الهی شراب هدایت می‌نوشند.

۳-۲. ساقی حوض کوثر

در روایات مختلفی آمده است که ساقی حوض کوثر امام علی علیه‌السلام است. شیخ صدوق با سند خود از امام رضا علیه‌السلام نقل می‌کند که پیامبر ﷺ خطاب به امام علی علیه‌السلام فرمود: من درباره تو از خداوند پنج چیز طلب کردم...: «وَأَمَّا الرَّابِعَةُ فَأَنَا سَأَلْتُهُ أَنْ تَسْقِيَ أُمَّتِي مِنْ حَوْضِي فَأَعْطَانِي» (صدوق، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۲۷۸)؛ از خدا خواستم که تو امت مرا از حوض سیراب کنی و خداوند اجابت کرد.

در دنیا دریافت هدایت بعد از وجود مقدس پیامبر اکرم ﷺ از مسیر ولایت امیرالمؤمنین علیه‌السلام است که در آیات و روایات متعدد به این حقیقت اشاره شده است. از جمله روایاتی در ذیل آیه شریفه «إِنَّمَا أَنْتَ مُنْذِرٌ وَلِكُلِّ

قَوْمِ هَادٍ» (رد: ۷) که امیرمؤمنان علی علیه السلام را به عنوان هدایت‌کننده معرفی می‌کند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۱۹۱؛ صدوق، ۱۳۹۵ق، ج ۲، ص ۶۶۷). حال ظهور حقیقت دریافت هدایت از امیرمؤمنان علیه السلام همان سقایت ایشان در حوض کوثر است.

۳-۳. شرایط بهره‌مندی از حوض کوثر

ورود به حوض کوثر و بهره‌مندی از آن برای همه افراد امکان‌پذیر نیست و برخی مسلمانان از حوض کوثر منع می‌شوند. در روایات هم به شرایطی که برای ورود به حوض کوثر لازم است اشاره شده و هم افرادی که بر حوض کوثر وارد می‌شوند یا از آن منع می‌شوند ذکر گشته که دقت در آن، می‌تواند در تحلیل حوض کوثر به ما کمک کند. برای تبیین شرایط لازم ورود به حوض کوثر و بهره‌مندی از آن، توجه به حدیثی از امیرمؤمنان علی علیه السلام راهگشاست. در این حدیث امیرمؤمنان علی علیه السلام می‌فرماید:

أَنَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَمَعِيَ عِثْرَتِي وَسِبْطِي عَلَى الْخَوْضِ فَمَنْ أَرَادَنَا فَلْيَأْخُذْ بِقَوْلِنَا وَلْيَعْمَلْ عَمَلَنَا... فَتَنَافَسُوا فِي لِقَائِنَا عَلَى الْخَوْضِ فَإِنَّا نَذُودُ عَنْهُ أَعْدَاءَنَا وَنَسْقِي مِنْهُ أَحِبَّاءَنَا وَأَوْلِيَاءَنَا (صدوق، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۶۲۴)؛ من و عترت خود همراه پیامبر صلی الله علیه و آله در کنار حوض کوثر حضور داریم. کسی که می‌خواهد در کنار ما باشد بایستی به سخنان ما و به سیره ما عمل کند... ما دشمنان خود را از حوض دور می‌کنیم و دوستان و پیروان خود را بر حوض وارد می‌کنیم و آنها را از آن سیراب می‌کنیم.

در این حدیث به روشنی شرایط ورود بر حوض کوثر بیان شده است. شرط اصلی ورود به حوض کوثر پیروی از پیامبر صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام است. کسانی که در دنیا مسیر هدایت و ولایت پیامبر صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام را در پیش بگیرند در حقیقت در صراط مستقیم قرار گرفته‌اند که نتیجه آن، بهره‌مندی از مقامات والای توحیدی است. در همین راستا می‌توان گفت که قرار گرفتن موفق حوض کوثر پس از موقف «صراط»، بیانگر این است که آن دسته از افرادی که در دنیا در مسیر هدایت پیامبر صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام گام برداشته‌اند، در آخرت به راحتی از موقف صراط عبور می‌کنند و به حوض کوثر که محل رفع عطش هدایت و وصول به مراتب والای توحیدی است، وارد می‌شوند.

در صحیح بخاری از پیامبر صلی الله علیه و آله چنین نقل شده است:

إِنِّي قَرَطُكُمْ عَلَى الْخَوْضِ مِنْ مَرٍّ عَلَى شَرْبٍ وَمَنْ شَرِبَ لَمْ يَظْمَأْ أَبَدًا لَيَرِدَنَّ عَلَى أَقْوَامٍ أُعْرِفُهُمْ وَيَعْرِفُونِي ثُمَّ يُحَالُ بَيْنِي وَبَيْنَهُمْ (بخاری، ۱۴۲۲ق، ج ۸، ص ۱۲۰)؛ من پیش از شما بر حوض وارد می‌شوم، هرکس بر من وارد شود از آب حوض می‌نوشد و هرکس از آن بنوشد هرگز تشنه نمی‌شود همانا اقوامی بر من وارد می‌شوند که من آنها را می‌شناسم و آنها هم مرا می‌شناسند، اما میان من و آنها فاصله می‌افتد و از حوض کوثر دور می‌شوند.

بنابراین شرایطی برای بهره‌مندی از حوض کوثر وجود دارد و همه مسلمانان از آن بهره‌مند نمی‌شوند.

احمدبن حنبل نیز با سند خود از امیرمؤمنان علی علیه السلام نقل می‌کند: «أَلَا تَدُونَ بِيَدِي هَاتِيْنِ الْقَصِيْرَتَيْنِ عَن خَوْضِ رَسُولِ اللَّهِ رَأَيْتَ الْكَفَّارَ وَالْمُنَافِقِيْنَ» (احمدبن حنبل، ۱۴۰۳ق، ج ۲، ص ۶۷۷)؛ با این دو دست خود بیرق‌های کفار و منافقان را از حوض پیامبر صلی الله علیه و آله دور خواهیم کرد.

با توجه به اینکه حوض کوثر، ظهور و تجلی «هدایت» در دنیا است، باید گفت که معنای احادیث مذکور که امیرمؤمنان علیه السلام را مانع ورود کفار و منافقان بر حوض کوثر می‌داند، این است که کسانی که در دنیا هدایت را از دست امام دریافت نکرده‌اند، در قیامت نوشیدنی حوض کوثر را هم از دست امام دریافت نمی‌کنند و از آن محروم خواهند شد.

۳-۴. تعداد واردشوندگان بر حوض، متناسب با تعداد هدایت‌یافتگان

در برخی روایات به این نکته اشاره شده که در قیامت برای هر پیامبری حوضی وجود دارد که پیروانش را در کنار آن حوض ملاقات می‌کند و آنها را از حوض خود سیراب می‌کند. در این خصوص از پیامبر صلی الله علیه و آله نقل شده است: «إِنَّ لِكُلِّ نَبِيٍّ حَوْضًا وَإِنَّهُمْ يَتْبَاهُونَ أَيُّهُمْ أَكْثَرُ وَارِدَةٌ، وَإِنِّي أَرْجُو أَنْ أَكُونَ أَكْثَرَهُمْ وَارِدَةً» (ترمذی، ۱۹۹۸، ج ۴، ص ۲۰۸). پیامبر صلی الله علیه و آله در این حدیث به این نکته اشاره می‌کند که همه پیامبران دارای حوض هستند و کثرت پیروانی که بر حوض هر پیامبری وارد می‌شوند موجب برتری آن پیامبر بر سایر پیامبران است.

پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله در پاسخ به یکی از پرسش‌های مسلمانان در باب حوض کوثر می‌فرماید: «أَمَا إِذَا سَأَلْتُمُونِي عَنْهُ فَأَخْبِرْكُمْ أَنَّ الْحَوْضَ أَكْرَمُنِي اللَّهُ بِهِ وَفَضَلَنِي عَلَيَّ مِنْ كَان قَبْلِي مِنَ الْأَنْبِيَاءِ» (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۲۲۷-۲۲۸). این حدیث به این نکته اشاره می‌کند که خداوند برای پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله احترام ویژه‌ای قائل شده و حوض کوثر را به آن حضرت عطا فرموده و با این کار، پیامبر صلی الله علیه و آله را بر سایر انبیای گذشته برتری داده است. برای درک بهتر برتری حوض کوثر نسبت به حوض‌های سایر انبیا لازم است به حدیثی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله اشاره کنیم. ایشان در این حدیث می‌فرماید:

إِنَّ لِي حَوْضًا طَوَّلُهُ مَا بَيْنَ الْكَعْبَةِ إِلَى بَيْتِ الْمَقْدِسِ... أَتَيْتُهُ عَدَدَ النُّجُومِ وَ لِكُلِّ نَبِيٍّ حَوْضٌ، فَمِنْهُمْ مَنْ يَأْتِيهِ الْفَنَاءُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَأْتِيهِ الْعُصْبَةُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَأْتِيهِ النَّفْرُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَأْتِيهِ الرَّجُلَانِ وَالرَّجُلُ وَمِنْهُمْ مَنْ لَا يَأْتِيهِ أَحَدٌ... وَ إِنِّي لَأَكْثَرُ الْأَنْبِيَاءِ تَبَعًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ (ابن کثیر، ۱۴۱۸ق، ج ۱۹، ص ۴۶۷)؛ حضرت فرمود: برای من حوضی است که طول آن به اندازه فاصله میان کعبه تا بیت‌المقدس است و تعداد ظرف‌های اطراف این حوض به تعداد ستارگان است و هر پیامبری حوضی دارد که برخی از این پیامبران جماعت بسیاری به حوضشان وارد می‌شود و برخی دیگر گروه اندکی و برخی دسته کوچکی و برخی یک یا دو نفر بر حوضشان وارد می‌شوند و برخی هیچ‌کس بر حوض شان وارد نمی‌شود. روز قیامت من بیشترین پیروان را نسبت به سایر پیامبران دارم.

براساس این حدیث، برتری حوض کوثر نسبت به حوض‌های سایر انبیا در این است که تعداد واردشوندگان به حوض‌های سایر انبیاء بسیار کم است، اما تعداد واردشوندگان بر حوض کوثر بسیار است و به همین دلیل حوض کوثر دارای ابعاد بسیار گسترده‌ای است و همچنین تعداد جام‌های اطراف آن نیز مانند تعداد ستارگان بی‌شمار است تا بتواند همه واردشوندگان را سیراب نمایند. در این موقف است که میزان موفقیت و تأثیر گسترده تعلیم و رهنمودهای پیامبر صلی الله علیه و آله در زمینه هدایت بشریت بر همگان روشن می‌شود و افراد بی‌شماری از

این طریق در مسیر سعادت قرار گرفتند و به قرب الهی رسیدند. بنابراین مجموعه روایات مذکور نشان می‌دهد که دریافت هدایت از انبیای الهی، در قیامت به شکل ورود بر حوض آن پیامبر الهی متجلی می‌شود؛ حوضی که ظهور همان هدایت در عرصه قیامت است. تعداد واردشوندگان بر حوض هر پیامبری در قیامت همان تعداد پیروان و هدایت‌یافتگانش در دنیاست.

۳-۵. کثرت تعداد ظروف اطراف حوض کوثر و شرط بهره‌مندی از آن

پیامبر ﷺ در توصیفات حوض کوثر فرمودند:

«أَنَا أَكْثَرُ النَّبِيِّينَ تَبَعًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلِي حَوْضٍ عَرْضُهُ مَا بَيْنَ بَصْرَى وَصَنْعَاءَ فِيهِ مِنَ الْأَبَارِيقِ عَدَدُ نُجُومِ السَّمَاءِ وَ خَلِيفَتِي عَلَى الْحَوْضِ يَوْمَئِذٍ خَلِيفَتِي فِي الدُّنْيَا... عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ يَسْقِي مِنْهُ أَوْلِيَاءَهُ... مَنْ أَحَبَّ عَلِيًّا وَأَطَاعَهُ فِي دَارِ الدُّنْيَا وَرَدَّ عَلَيَّ حَوْضِي غَدًا وَكَانَ مَعِيَ فِي دَرَجَتِي فِي الْجَنَّةِ» (صدوق، ۱۳۷۶، ص ۲۹۸)؛ در روز قیامت پیروان من از همه انبیا بیشتر است و حوض من پهنایش به وسعت فاصله میان شهر بصری (منطقه‌ای در نزدیکی دمشق) تا صنعاء (در یمن) است و اطراف آن به عدد ستارگان آسمان ظرفی چیده شده است و ساقی این حوض همان خلیفه من در دنیاست؛ یعنی علی بن ابی‌طالب که پیروان خود را از آن سیراب می‌کند و هر کس علی را دوست داشته باشد و از او اطاعت کند از آب حوض کوثر بهره‌مند می‌شود.

ظاهراً هر شخص براساس میزان هدایتی که در دنیا دریافت کرده است در قیامت با ظهور آن هدایت، به همان میزان و از ظرف مخصوص خود دریافت شراب طهور از امام علی ﷺ ساقی حوض کوثر خواهد داشت.

۴. تبیین سرچشمه حوض کوثر

در تبیین حقیقت حوض کوثر، ناگزیر از تبیین سرچشمه‌های آن براساس روایات هستیم؛ از این رو، در ادامه به تبیین و تحلیل سرچشمه‌های آن می‌پردازیم. حدیثی درباره سرچشمه‌های حوض کوثر وجود دارد که بیانگر این است که سرچشمه اصلی آن در بهشت است و دو نهر از بهشت جاری شده و به حوض کوثر می‌ریزد. امام صادق ﷺ در این خصوص می‌فرماید: «قال امیرالمؤمنین ﷺ: حَوْضًا مُتْرَعٌ فِيهِ مِثْقَالُ حَبِّ خَلِّ يَنْصَبَانِ مِنَ الْجَنَّةِ أَحَدُهُمَا مِنْ تَسْنِيمٍ وَالْآخَرُ مِنْ مَعِينٍ» (صدوق، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۶۲۴؛ کوفی، ۱۴۱۰ق، ص ۳۶۷). در این حدیث امیرمؤمنان ﷺ درباره سرچشمه حوض کوثر به این نکته اشاره می‌کند که دو آب نوشیدنی از بهشت جاری شده و به حوض کوثر می‌ریزد که نام این دو «تسنیم» و «معین» است. در ادامه به تحلیل و بررسی تسنیم و معین می‌پردازیم تا از رهگذر آن بتوان به تبیین حقیقت حوض کوثر پرداخت.

۴-۱. تسنیم

۴-۱-۱. تسنیم در لغت

تسنیم از ریشه (س ن م) است. «سنم» به بالای هر چیزی می‌گویند. «سنم» به معنای عبور از بالای چیزی است و در قرآن به نهری در بهشت که از بالای قصرها و خانه‌های آن عبور می‌کند تسنیم گفته شده است (ابن منظور،

۱۴۱۴ق، ج ۱۲، ص ۳۰۶). تسنیم نام چشمه‌ای در بهشت است که از شریف‌ترین شراب‌های بهشتی است (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۴۳۶).

۲-۴. تسنیم در قرآن

واژه تسنیم تنها یک بار در قرآن ذکر شده است: «وَمَزَاجُهُ مِنْ تَسْنِيمٍ * عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ» (مطففین: ۲۸-۲۷). در تبیین این آیه ابتدا باید به این نکته توجه شود که «مزاج» از ریشه (م ز ج) است و به معنای «ها يُمَزَّجُ به» یعنی «آنچه با آن مخلوط شده» است، می‌باشد (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۳۶۶). علامه طباطبائی در تبیین این آیه معتقد است ضمیر در «مزاجه» به «رحیق مختوم» در دو آیه قبل «يُسْقَوْنَ مِنْ رَحِيقٍ مَخْتُومٍ» (مطففین: ۲۵) بازمی‌گردد. رحیق مختوم نوشیدنی‌ای است که «برار» از آن می‌نوشند. بنابراین رحیق مختوم مخلوطی از نهر تسنیم و چیزهای دیگری است. خداوند در ادامه این آیات تسنیم را این‌گونه توصیف می‌کند: «عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ»؛ یعنی تسنیم چشمه و نهری است که فقط «مقربان» از آن می‌نوشند. ایشان معتقد است از مجموع این آیات به دست می‌آید که درجه و رتبه مقربان بالاتر از ابرار است؛ زیرا مقربان از چشمه تسنیم به صورت خالص می‌نوشند، اما ابرار نوشیدنی‌شان تسنیم خالص نیست، بلکه با چیزهایی دیگری مخلوط شده که نامش «رحیق مختوم» است (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۲۰، ص ۲۳۸).

آیت‌الله مکارم شیرازی نیز در ذیل این آیات به همین نکات اشاره می‌کند و در ادامه درباره چرایی نام‌گذاری این شراب یا این چشمه به تسنیم می‌گوید برخی معتقدند دلیل این نام‌گذاری قرار داشتن این چشمه در طبقات بالای بهشت است و بعضی دیگر گفته‌اند دلیلش این است که این شرابی است که از آسمان بهشت فرومی‌ریزد؛ چراکه نوشیدنی‌های بهشتی انواع مختلفی دارد: برخی به صورت نهرهایی در بهشت جاری‌اند و برخی دیگر در ظرف‌های دربسته مهر شده (مختوم) هستند و مهم‌ترین نوشیدنی بهشتی همانی است که از آسمان بهشت و یا طبقات بالای آن فرومی‌ریزد که تسنیم نام دارد. تسنیم آثار عالی و عمیقی در روح و جان مقربان می‌گذارد و حالت روحانی به وجود آمده از آن قابل توصیف نیست (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴، ج ۲۶، ص ۲۷۸-۲۷۹). زمخشری نیز در تبیین تسنیم به همین ویژگی‌ها اشاره کرده است (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج ۴، ص ۷۲۳). *فخر رازی* نیز در توصیف شراب تسنیم همین نکات را مطرح کرده، معتقد است که تسنیم در بهشت همان معرفت خدا و لذت نگاه کردن به وجه‌الله است که مقربان همواره مشغول به آن هستند؛ اما ابرار مشغول به مطالعه عالم موجودات هستند و در میان آن گاهی مشغول به مطالعه وجه‌الله می‌شوند (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۳۱، ص ۹۳).

۳-۴. تسنیم در احادیث

در منابع حدیثی درباره تسنیم احادیث مختلفی آمده که علاوه بر تبیین تسنیم به تبیین مقصود از قربانی که از آن بهره‌مند می‌شوند نیز پرداخته شده است. *جابر بن عبدالله انصاری* در ذیل آیه «وَمَزَاجُهُ مِنْ تَسْنِيمٍ» از پیامبر ﷺ نقل

می‌کند: «هُوَ أَشْرَفُ شَرَابِ الْجَنَّةِ يَشْرَبُهُ آلُ مُحَمَّدٍ وَهُمْ الْمُقَرَّبُونَ السَّابِقُونَ» (حسکانی، ۱۴۱۱ق، ج ۲، ص ۴۲۵)؛ تسنیم از بهترین نوشیدنی‌های بهشت است که پیامبر ﷺ و اهل بیت ﷺ از آن می‌نوشند. همچنین در حدیثی از امام صادق ﷺ در این باره آمده است: «تَسْنِيمٌ أَشْرَفُ شَرَابِ أَهْلِ الْجَنَّةِ يَشْرَبُهُ مُحَمَّدٌ وَآلُ مُحَمَّدٍ صِرْفًا وَيُمَزَّجُ لِأَصْحَابِ الْيَمِينِ وَلِسَائِرِ أَهْلِ الْجَنَّةِ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۸، ص ۱۵۰)؛ برترین نوشیدنی بهشتی، تسنیم است که مخصوص پیامبر ﷺ و اهل بیت ﷺ است و آنها مصادیق مقربان هستند؛ اما سایر بهشتیان از نوشیدنی می‌نوشند که با تسنیم مخلوط شده است.

همچنین در حدیث دیگری از پیامبر ﷺ درباره توصیف تسنیم آمده است:

«إِنَّ فِي الْجَنَّةِ عَيْنًا يُقَالُ لَهَا تَسْنِيمٌ يَخْرُجُ مِنْهَا نَهْرَانِ لَوْ أَنَّ بَيْنَهُمَا سُنْفَنَ الدُّنْيَا بُحِرَتْ وَعَلَى سَاطِئِ التَّسْنِيمِ أَنْجَارٌ مِنَ اللُّؤْلُؤِ وَالْمَرْجَانِ وَخَشِيشِهَا مِنَ الزُّعْفَرَانِ» (بحرانی، ۱۴۲۱ق، ج ۶، ص ۶۶)؛ در بهشت، چشمه‌ای است که به آن تسنیم گفته می‌شود، که دو رود از آن جاری می‌شود که اگر کشتی‌های دنیا را در آن رودها بگذارند، به حرکت درمی‌آیند. بر کناره‌های تسنیم، درختانی وجود دارد که شاخه‌های آن از مروارید و مرجان تازه و علف آن از زعفران است.

همچنین از ابن عباس و ابن مسعود روایت نقل کرده‌اند که تسنیم نام آبی است که از زیر عرش روان است و بهترین نوشیدنی بهشتی است که شراب اصحاب یمین را با آن مخلوط می‌کنند، ولی به مقربان آب خالص تسنیم را می‌نوشانند و از مصادیق آیه هفدهم سوره «سجده» است که می‌گوید: «فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ» (میبیدی، ۱۳۷۱، ج ۱۰، ص ۴۱۹).

۴-۱-۴. تسنیم در عرفان

بزرگان علم عرفان نیز در تبیین تسنیم به نکات مختلفی اشاره کرده‌اند. عبدالرزاق کاشانی ذیل آیه «وَمِرْآةُ مِنْ تَسْنِيمٍ» (مطففین: ۲۷) بر این باور است که رحیق مختوم ترکیبی از تسنیم و چیزهای دیگر است. تسنیم همان محبت ذات باری تعالی است که عشق حقیقی است که گاهی از آن به تعبیر «کافور» یاد شده است. او معتقد است که ابرار علاوه بر محبت ذات، دارای محبت صفات نیز هستند و ترکیب این دو به این صورت می‌شود که ابرار ذات خدا را از پشت حجاب صفات الهی مشاهده می‌کنند؛ برخلاف مقربان که محبت ذات خدا را دارند و به مرحله توحید ذات رسیدند (کاشانی، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص ۴۱۶). برخی دیگر از عرفان نیز به این نکته اشاره کرده‌اند که ابرار از نهرهای صفات الهی بهره‌مند می‌شوند، اما مقربان در دریای ذات الهی غوطه‌ورند و ابرار نمی‌توانند در این دریا وارد شوند؛ چراکه اگر وارد آن شوند، متلاشی می‌شوند و از بین می‌روند (بقلی شیرازی، ۲۰۰۸، ج ۳، ص ۴۹۲). همچنین برخی دیگر بر این اعتقادند که تسنیم به معنای اصلی مراتب محبت الهی است و ابرار علاوه بر محبت الهی محبت دیگران را نیز در دل دارند؛ اما مقربان فقط محبت الهی را دارند و به مقام فناء فی الله و بقاء بالله رسیده‌اند (کاشفی سبزواری، ۱۳۶۹، ص ۱۳۴۵). برخی نیز معتقدند تسنیم، همان معرفت و محبت خدا و لذت نظر به وجه‌الله است که

نصیب مقربان می‌شود؛ چراکه آنها محبت خدا را با محبت غیر او نیامیخته‌اند، اما ابرار محبت خدا را با محبت دیگران درهم آمیخته‌اند و از این رو، از رحیق مختوم بهره‌مند می‌شوند که همان ابتهاجی است که گاهی از نظر به وجه‌الله و گاهی از نظر به مخلوقات برایشان حاصل می‌شود (حقی، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۳۷۳). بعضی هم معتقدند که تسنیم همان «عین الوحده الذاتیة الالهیة» است و کسانی که با یقین حقی به خداوند تقرب جستند از آن بهره‌مند خواهند شد (نخجوانی، ۱۹۹۹، ج ۲، ص ۴۹۴).

بنابراین با توجه به آیات قرآن، تسنیم نام نه‌ری است که از مراتب بالای بهشت جاری شده و فقط مقربان می‌توانند از آن به صورت خالص بنوشند؛ اما سایر بهشتیان مخلوطی از تسنیم و شراب‌های دیگر بهشتی را می‌نوشند که با تعبیر «رحیق مختوم» به آن اشاره شده است. براساس احادیثی که ذکر شد، مقربان کسانی هستند که به درجات والای قرب الهی رسیده‌اند و مصداق آن پیامبر ﷺ و اهل بیت  هستند. همچنین براساس سخنانی که از اهل عرفان بیان گردید نیز می‌توان گفت مقربان کسانی هستند که به درجات والای معرفت و محبت الهی رسیده‌اند و بالاترین مراتب یقین به خدا را دارند و آنان کسانی هستند که محبت خدا را با محبت دیگران مخلوط نکرده‌اند و بی‌شک مصداق اتم و اکمل مقربان، پیامبر ﷺ و اهل بیت  هستند. سایر اهالی بهشت مخلوطی از نهر تسنیم با سایر شراب‌های بهشتی می‌نوشند؛ از این رو، با توجه به اینکه در موقف حوض کوثر در قیامت همه بهشتیان اعم از مقربان و ابرار بر آن وارد می‌شوند و از آب آن حوض می‌نوشند، نمی‌شود آب حوض کوثر به صورت خالص از چشمه تسنیم باشد؛ چراکه ابرار ظرفیت و اجازه نوشیدن از تسنیم به صورت خالص را ندارند. بنابراین آب حوض کوثر مخلوطی از تسنیم و «ماء معین» است.

۲-۴. مَعین

۱-۲-۴. مَعین در لغت

در تبیین مفهوم مَعین ابتدا باید معنای لغوی مَعین مشخص شود. مَعین از ریشه (ع ی ن) و اسم مفعول است که «مَعین» با اجرای قواعد اعلال به این شکل (مَعین) درآمده است. «عان» به معنای جاری شدن است و «ماء معین» به معنای آب جاری است (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱۳، ص ۳۰۴). همچنین اگر مَعین از ریشه (م ع ن) و بر وزن «فَعیل» دانسته شود، با توجه به اینکه «معن» به معنای حرکت کردن است، «ماء معین» به معنای آب جاری خواهد بود (همان، ص ۴۰۹). در قرآن کریم نیز در آیه «إِنْ أَصْبَحَ مَأْوُكُمْ غُورًا فَمَنْ يَأْتِيكُمْ بِمَاءٍ مَعِينٍ» (ملک: ۳۰) «ماء معین» در معنای لغوی آن یعنی آب جاری به کار رفته است.

۲-۲-۴. مَعین در قرآن

در قرآن کریم «ماء معین» به عنوان یکی از نوشیدنی‌ها و نعمت‌های بهشتی بیان شده است. در دو آیه به این موضوع اشاره شده: «يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِكَأْسٍ مِنْ مَعِينٍ» (صافات: ۴۵)؛ «بِأَكْوَابٍ وَأَبَارِيقٍ وَكَأْسٍ مِنْ مَعِينٍ» (واقعه: ۳۰)

۱۸). این دو آیه درباره نعمت‌هایی است که به بهشتیان داده می‌شود که یکی از آنها نوشیدنی است که در ظرف‌های گرانبها ریخته می‌شود و نامش «ماء معین» است. خداوند در سوره مبارکه «واقع» به مسائل مربوط به قیامت می‌پردازد و در ضمن بیان وقوع قیامت، مردم را به سه دسته تقسیم می‌کند: دسته اول گروه سعادت‌مندان، دسته دوم شقاوت‌مندان و دسته سوم را پیشگامان معرفی می‌کند و در ادامه آیات این سوره، درصدد بیان نعمت‌های مادی و معنوی برای آنهاست و یکی از نعمت‌ها را «ماء معین» تعبیر می‌کند با قدها، کوزه‌ها و جام‌هایی از باده ناب و پاک که از نوشیدنش سردرد نمی‌گیرند.

«اکواب» جمع «کوب» به معنای کوزه‌ای است که دسته نداشته باشد؛ ولی «ابریق» هم دسته و هم لوله دارد و مراد از معین، خمیری است که در مقابل دیدگان‌شان جریان دارد (طوسی، بی‌تا، ج ۹، ص ۴۹۳). علامه طباطبائی در ذیل آیه ۴۵ سوره «صافات» به این نکته اشاره می‌کند که «کأس» به ظرفی گفته می‌شود که در آن خمر و شراب ریخته شده باشد، اما اگر ظرف خالی باشد به آن «قدح» می‌گویند. ایشان معتقد است که مقصود از معین در این آیه، شرابی است بسیار زلال و شفاف (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۷، ص ۱۳۷). ایشان همچنین در ذیل آیه ۱۸ سوره «واقع» درباره معین، می‌گوید شرابی بهشتی است که همگان می‌توانند آن را مشاهده کنند و جاری و روان است. وی در ادامه در مقام مقایسه بین شراب دنیایی و شراب‌های بهشتی تصریح می‌کند که شراب‌های بهشتی برخلاف شراب دنیایی هیچ‌گونه کسالت، مرض، ضعف و زوال عقل برای فرد نمی‌آورد (همان، ج ۱۹، ص ۱۲۲).

آیت‌الله مکارم شیرازی ذیل آیه ۱۸ سوره «واقع» معتقد است که «معین» از ماده معن به معنای جاری است. وی در ادامه تصریح می‌کند که چشمه‌هایی از شراب طهور در بهشت جریان دارد که هر لحظه پیمانه‌ها را از آن پر می‌کنند و گرداگرد بهشتیان می‌گردانند. وی درباره کیفیت این شراب بر این نکته تأکید می‌کند که این شراب پاک، تمام‌شدنی نیست و برای تهیه آن نیاز به زحمت نیست و چنین نیست که این شراب فاسد شود و از بین برود (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴، ج ۲۶، ص ۲۷۸-۲۷۹). بررسی تفاسیر مختلف نشان می‌دهد که اکثر قریب به اتفاق مفسران درباره «ماء معین» معتقدند که شرابی بهشتی و قابل مشاهده برای همه افراد است و همچنین مانند آب، جاری و در حرکت است (ر.ک: ابو عبیده، ۱۳۸۱ق، ج ۲، ص ۲۴۹؛ ابن وهب، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۳۷۰؛ طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۲۷، ص ۱۰۰؛ ماتریدی، ۱۴۲۶ق، ج ۹، ص ۴۹۱؛ سمرقندی، ۱۴۱۶ق، ج ۳، ص ۳۹۲؛ ثعلبی، ۱۴۲۲ق، ج ۹، ص ۲۰۴؛ طوسی، بی‌تا، ج ۹، ص ۴۹۳؛ طبرسی، ۱۴۱۵ق، ج ۹، ص ۳۲۷). همچنین برخی مفسران نقل کرده‌اند که بعضی صحابه مانند ابن عباس نیز درباره «ماء معین» به همین نکات اشاره کرده‌اند و آن را به معنای شرابی جاری و قابل مشاهده دانسته‌اند (میبدی، ۱۳۷۱، ج ۹، ص ۴۴۵؛ ابو حیان، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۰۵۱؛ ثعالبی، ۱۴۱۸ق، ج ۵، ص ۳۶۳؛ آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۱۴، ص ۱۳۶).

عرفا و حکما نیز در تبیین حقیقت «ماء معین» نکات عمیقی را مطرح کرده‌اند. ابن عربی «ماء معین» را سرچشمه برخی منازل، و مربوط به علوم توحیدی و الهی می‌داند. وی در تبیین خصوصیات منازل و خصوصیات عالم تکوین به بررسی «منزل التقریر» می‌پردازد. او این منزل را منزل «سکون» و «ثبوت» می‌داند و معتقد است این منزل شامل منازل مختلفی مانند: منزل تعداد النعم، منزل رفع الضرر و منزل الشکر المطلق می‌شود. وی در ادامه به ایباتی از اشعار خود اشاره می‌کند:

تقررت المنازل بالسکون و رجحت الظهور علی الکمون
و دلت بالعیان علی عیون مفجرةً من الماء المعین

ابن عربی بر این باور است که هنگامی که در این منزل، برای سالک ثبوت و سکون منازل حاصل شود آنچه از علوم الهیه در این منازل وجود دارد برای او عیان می‌شود و به صورت کامل بر آنها احاطه می‌یابد. وی برای تقریب به ذهن مثالی درباره شعله آتش مطرح می‌کند. شعله آتش زمانی که در حرکت و تغییر شکل است هرکسی آن را به شکلی می‌بیند برخی آن را دایره و برخی دیگر آن را چندضلعی می‌دانند، اما زمانی که ثبوت و سکون پیدا کند همه افراد به راحتی می‌توانند به خصوصیات و ویژگی‌های آن و آنچه که در درون آن اتفاق می‌افتد علم و آگاهی پیدا کنند. ابن عربی معتقد است که در منزل سکون نیز زمانی که سکون و ثبوت حاصل شود افراد می‌توانند به علوم الهی که در این منازل وجود دارد آگاهی یابند. بنابراین همان‌گونه که در ابیات فوق مشاهده می‌شود ابن عربی «ماء معین» را سرچشمه برخی منازل، و مربوط به علوم توحیدی و الهی می‌داند (ابن عربی، ۱۹۹۴، ج ۳، ص ۱۳۷).

عبدالرزاق کاشانی در ذیل آیه «بَأْكُؤَابٍ وَأَبَارِيقَ وَكَأْسٍ مِنْ مَعِينٍ» (واقعه: ۱۸) می‌نویسد: «من خمر الإِرادَة و المعرفة و المحبة و العشق و الذوق و میاه الحکم و العلوم» (کاشانی، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص ۳۱۱). او بر این باور است که مراد از «ماء معین»، حکمت و علوم الهی است. علمی که جنبه توحیدی دارد و درباره شناخت خداوند و صفات و خصوصیات اوست. در بهشت کسانی که به خدا نزدیک شدند علوم و معرفت توحیدی و الهی می‌آموزند و از این طریق محبت و عشق آنها به خداوند افزوده می‌شود و لذت و شوق فراوانی برای آنها به وجود می‌آید. وی در ادامه به کیفیت این شراب اشاره می‌کند و معتقد است که این شراب حالت مستی و نشگی ندارد و نوشندگان آن هوشیاری خود را از دست نمی‌دهند؛ چراکه هرکس از این شراب که علوم الهی و توحیدی است، بنوشد، لذت یقین را چشیده است. لذت یقین و محبت وصول به خدا چنان است که درد شوق و ترس از دست رفتن ندارد و با یافتن ذات الهی، از دریافت و درک صفات او محروم نیست (کاشانی، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص ۳۱۱). همچنین نخجوانی درباره ماء معین می‌گوید: «نبعت من بحر اللاهوت و ترشحت من عین الحیاة المنتشئة من

حضرة الرحمت» (نخجوانی، ۱۹۹۹، ج ۲، ص ۲۱۴). او معتقد است که ماء معین از چشمه حیات و زندگی جاری می‌شود و این چشمه از مراتب بالای توحید و یگانگی باری تعالی نشئت گرفته است.

صدرالمتألهین در تبیین آیه ۱۸ سورة «واقعہ» و در تبیین مقصود از «ماء معین» می‌نویسد:

شرب الأحدیة معین، جار فی أنهار المدارک الشوقیة و المشارب الذوقیة، مکشوف لأهل المشاهدة و العیان، إذ منبعه منشأ الحیوة و العقل و الشهود. فکیف لا یعان و لا یعین (صدرالمتألهین، ۱۳۶۶، ج ۷، ص ۳۱).

صدرالمتألهین نوشیدن «ماء معین» را کنایه از درک احدیت و یگانگی منشأ هستی می‌داند. او معتقد است که بهشتیان به مقامی می‌رسند که یگانگی خداوند را با تمام وجود درک می‌کنند و به حدی برای آنها این مطلب روشن می‌شود که گویی با دو چشم خود آن را به صورت واضح و شفاف می‌بینند و هیچ حجابی میان آنها و مفهوم احدیت خداوند وجود ندارد. بنابراین «ماء معین» مربوط به معارف الهی و توحیدی است که در بهشت برخی از بهشتیان به مقام درک چنین معارف والایی نائل می‌شوند و لذتی که از درک معرفت توحیدی می‌برند و آرامش و سکینه‌ای که نصیبشان می‌شود به حدی است که گویی باده مستانه نوشیدند.

سیدمحمدحسین تهرانی درباره ماء معین و چشمه تسنیم معتقد است که ماء معین جزء معارف الهی است و ماء تسنیم ولایت و محبت است و با مخلوط و توأم شدن این دو با هم، مزاجی از علوم الهیه و ولایت که حقیقت توحید را تشکیل می‌دهند به دست می‌آید. وی در ادامه به این نکته تأکید می‌کند که ترکیب علوم الهیه و ولایت، سیراب‌کننده جگرهای سوخته است که هرکس از آن بنوشد، هرگز تشنه نمی‌شود و هرکس از آن ننوشد، سیراب‌کننده دیگری برای او وجود ندارد (حسینی طهرانی، ۱۴۲۳ق، ج ۹، ص ۴۵۹).

با توجه به اینکه در آیاتی که اشاره شد، «ماء معین» به عنوان یک نعمتی بهشتی و مهم مورد تأکید قرار گرفته است و از جمله نعمتهایی است که مورد تجلیل قرار گرفته و طبق آیات قرآنی، ماء معین توسط غلامان بسیار نیکو و در بهترین جام‌ها و ظرف‌های بهشتی در میان بهشتیان توزیع می‌شود، می‌توان نتیجه گرفت که ماء معین نسبت به سایر نعمت‌های بهشتی از جایگاه برتر و والاتری برخوردار است. حقیقت ماء معین می‌تواند درک و آگاهی شهودی به معارف و علوم مربوط به یگانگی ذات خداوند و همچنین شناخت صفات مختلف او باشد؛ از این رو، بهشتیان علم و آگاهی ویژه‌ای نسبت به ذات و صفات خداوند پیدا می‌کنند و با توجه به اینکه بهره‌مندی افراد از شراب و نوشیدنی بسته به مقدار ظرفیت و توان هر شخصی متفاوت است، می‌توان گفت هر یک از بهشتیان با توجه به مرتبه و ظرفیت خود از علوم الهی و توحیدی بهره‌مند می‌شوند و افرادی که در درجات و مراتب بالای بهشت قرار دارند، از علوم الهی و توحیدی بیشتری بهره‌مند می‌گردند.

نتیجه‌گیری

با بررسی متون دینی در باب حوض کوثر، روشن شد که حوض کوثر یکی از مواضع بسیار مهم قیامت است که پیامبر ﷺ در آنجا حضور دارد و قرآن و اهل بیت علیهم‌السلام بر او وارد می‌شوند. همچنین بهشتیان قبل از ورود به بهشت، به

این موقف وارد می‌شوند و از حوض کوثر به آنها نوشانده می‌شود. از مجموعه ویژگی‌هایی که برای این حوض در روایات آمده است، روشن می‌شود که حقیقت حوض کوثر، ظهور حقیقت هدایتی است که انسان در دنیا از طریق تعالیم پیامبر اکرم ﷺ و اهل بیت ﷺ دریافت نموده است و کسانی که در دنیا مسیر هدایت الهی را دنبال کردند و از پیامبر ﷺ، قرآن و اهل بیت ﷺ اطاعت و پیروی کردند، به حوض کوثر وارد می‌شوند و عطش هدایشان توسط اهل بیت ﷺ برطرف می‌شود و به درجات والای توحیدی می‌رسند.

در تبیین حقیقت حوض کوثر مشخص شد که سرچشمه آب آن از بهشت است و دو نهر از بهشت در حوض کوثر ریخته می‌شود که یکی تسنیم و دیگری «ماء معین» نام دارند. تسنیم برترین شراب بهشتی است که مخصوص مقربان است و فقط مقربان می‌توانند از آن به صورت خالص بنوشند و سایر بهشتیان از مخلوطی از تسنیم و سایر شراب‌های بهشتی بهره‌مند می‌شوند و ماء معین شرابی بهشتی است که در ظرف‌های گران‌بها و توسط غلامان نیکو در میان اهالی بهشت توزیع می‌شود. می‌توان گفت ماء معین کنایه از علم و حکمت توحیدی و الهی است که بهشتیان براساس ظرفیت خود از آن بهره‌مند می‌شوند و به علوم الهی و توحیدی به همراه صفات خداوند آگاهی پیدا می‌کنند. ترکیب تسنیم و ماء معین در حوض کوثر را می‌توان ترکیبی از علوم توحیدی و محبت ولایت الهی دانست که بهشتیان پیش از ورود به بهشت از آن می‌نوشند. هرچند که بهشتیان در زمانی که در دنیا زندگی می‌کردند علم و آگاهی به توحید و یگانگی خداوند داشتند و همچنین ولایت او را پذیرفته و به او محبت و عشق داشتند، اما با نوشیدن از حوض کوثر مراتب بالاتر علوم توحیدی و ولایت الهی نصیبشان می‌شود و آن عطش کسب علوم توحیدی و درک معارف الهی تا حد بسیاری برطرف می‌گردد و از آن پس هیچ‌گاه تشنگی بر آنها چیره نمی‌شود.

منابع

- ابن ابی‌عاصم، ۱۴۱۳ق، *السنه*، بیروت، المکتب الاسلامی.
- ابن عبدالبر، ۱۳۸۷ق، *التمهید لما فی الموطأ*، مغرب، وزارة عموم الاوقاف.
- ابن عربی، محیی‌الدین، ۱۹۹۴م، *الفتوحات المکیه*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمر، ۱۴۱۸ق، *البدایه و النهایه*، تحقیق عبدالله بن عبدالمحسن التركي، بیروت، دار هجر.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، ۱۴۱۴ق، *لسان العرب*، بیروت، دارالفکر.
- ابن وهب دینوری، عبدالله بن محمد، ۱۴۲۴ق، *تفسیر ابن وهب*، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- ابوحیان، محمد بن یوسف، ۱۴۰۷ق، *تفسیر النهر الماد من البحر المحیط*، بیروت، دار الجنان.
- ابوعبیده، معمر بن مثنی، ۱۳۸۱ق، *مجاز القرآن*، قاهره، مکتبه الخانجی.
- احمد بن حنبل، ۱۴۰۳ق، *فضائل الصحابه*، بیروت، مؤسسه الرساله.
- ازهری، محمد بن احمد، بی تا، *تهذیب اللغة*، بیروت، دار احیاء التراث.
- الوسی، محمود، ۱۴۱۵ق، *روح المعانی*، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- بحرانی، سیدهاشم، ۱۴۲۱ق، *غایة المرام*، بیروت، التاريخ العربی.
- بخاری، محمد بن اسماعیل، ۱۴۲۲ق، *صحیح البخاری*، بیروت، دارالطوق النجاه.
- براک، عبدالرحمن بن ناصر، ۱۴۲۹ق، *شرح عقیده الطحاویه*، بیروت، دارالترمیمه.
- بشوی، محمد یعقوب، ۱۳۹۶، «بررسی تطبیقی روایات تفسیری فریقین درباره کوثر»، *مطالعات تطبیقی قرآن و حدیث*، ش ۸، ص ۴۴-۶۱.
- بقلی شیرازی، روزبهان، ۲۰۰۸م، *تفسیر عرائس البیان*، بیروت، دارالکتب العلمیه.
- ترمذی، محمد بن عیسی، ۱۹۹۸م، *سنن الترمذی*، بیروت، دارالغرب الاسلامی.
- ثعالبی، عبدالرحمن بن محمد، ۱۴۱۸ق، *تفسیر الثعالبی*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- ثعلبی، احمد بن محمد، ۱۴۲۲ق، *الکشف و البیان*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- جرجانی، علی بن محمد، ۱۳۲۵ق، *شرح المواقف*، قم، شریف الرضی.
- جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۶۶، *مبدأ و معاد*، قم، الزهراء.
- _____، ۱۳۹۹/۰۱/۲۱، *جلسه درس تفسیر سوره کوثر*.
- جوهری، اسماعیل بن حماد، ۱۴۰۷ق، *الصحاح*، بیروت، دار العلم للملایین.
- حسکانی، عبدالله بن عبدالله، ۱۴۱۱ق، *شواهد التنزیل*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- حسینی طهرانی، سید محمدحسین، ۱۴۲۳ق، *معادئسناسی*، مشهد، نور ملکوت قرآن.
- حقی، اسماعیل، بی تا، *روح البیان*، بیروت، دارالفکر.
- حیدری، ندیم حسین، ۱۳۹۷، «پژوهشی در بررسی و تبیین تطبیقی مصداق کوثر از منظر فریقین»، *حسنا*، ش ۳۵، ص ۱۳۳-۱۶۴.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۴۱۲ق، *مفردات الفاظ القرآن*، بیروت، دار القلم.
- زبیدی، محمد مرتضی، ۱۴۱۴ق، *تاج العروس*، قم، دارالفکر.
- زمخشری، محمود بن عمر، ۱۴۰۷ق، *الکشاف*، بیروت، دارالکتب العربی.
- سمرقندی، نصر بن محمد، ۱۴۱۶ق، *تفسیر السمرقندی*، بیروت، دارالفکر.
- سید قطب، ۱۴۱۲ق، *فی ظلال القرآن*، بیروت، دارالشروق.
- شیخ بهائی، حسین، ۱۴۱۵ق، *الاربعون حدیثاً*، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.
- صدر المتألهین، ۱۳۵۴، *المبدأ و المعاد*، تهران، انجمن حکمت.
- _____، ۱۳۶۶، *تفسیر القرآن الکریم*، قم، بیدار.

- _____، ۱۳۷۹ق، *الحکمة المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه*، قم، مصطفوی.
- _____، ۱۴۱۳ق، *اسرار الآیات*، بیروت، دارالصفوه.
- _____، ۱۴۲۲ق، *شرح الهدایه الاثریه*، بیروت، تاریخ العربی.
- صدوق، محمدبن علی، ۱۳۶۲، *الخصال*، قم، جامعه مدرسین.
- _____، ۱۳۷۶، *الامالی*، تهران، کتابچی.
- _____، ۱۳۷۸، *عیون اخبار الرضا*، تهران، جهان.
- _____، ۱۳۹۵ق، *کمال الدین و تمام النعمه*، تهران، اسلامیه.
- _____، ۱۴۱۴ق، *الاعتقادات*، قم، کنگره شیخ مفید.
- طباطبائی، سیدمحمدحسین، ۱۴۱۷ق، *المیزان*، قم، جامعه مدرسین.
- طبرسی، فضل بن حسن، ۱۴۱۵ق، *مجمع البیان*، بیروت، الاعلمی.
- طبری، محمدبن جریر، ۱۴۱۲ق، *جامع البیان*، بیروت، دار المعرفه.
- طریحی، فخرالدین، ۱۳۷۵، *مجمع البحرین*، تهران، المرتضویه.
- طوسی، محمدبن حسن، ۱۴۱۴ق، *الامالی*، قم، دارالثقایه.
- _____، بی تا، *التبیین*، بیروت، دار احیاء التراث.
- عباد البدر، عبدالمحسن، ۱۴۲۳ق، *قطف الجنی الدانی*، ریاض، دارالفضیله.
- عثمان، حمدین ابراهیم، ۱۴۳۰ق، *شرح اعتقادات ائمه الحدیث*، ریاض، مکتبه الرشد.
- عسقلانی، ابن حجر، ۱۳۷۹ق، *فتح الباری شرح صحیح البخاری*، بیروت، دار المعرفه.
- فخررازی، محمدبن عمر، ۱۴۲۰ق، *التفسیر الکبیر*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- فراهیدی، خلیل بن احمد، ۱۴۰۹ق، *العین*، قم، هجرت.
- فیض کاشانی، ملامحسن، ۱۳۷۷، *علم البقین*، قم، بیدار.
- فیومی، احمد، ۱۴۱۸ق، *المصباح المنیر*، بیروت، العصریه.
- قرطبی، محمدبن احمد، ۱۳۶۴، *الجامع لأحكام القرآن*، تهران، ناصر خسرو.
- قضایی، محمدرضا و همکاران، ۱۳۹۸، «بررسی مصداق کوثر در سوره کوثر در تفاسیر روائی شیعه و سنی»، *پژوهش های تفسیر تطبیقی*، ش ۱۰، ص ۱۲۹-۱۵۰.
- کاشانی، عبدالرزاق، ۱۴۲۲ق، *تفسیر ابن عربی*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- کوفی، ابوالقاسم، ۱۴۱۰ق، *تفسیر فوات کوفی*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- کاشفی سبزواری، حسین بن علی، ۱۳۶۹، *مواهب علیّه*، تهران، اقبال.
- کلینی، محمدبن یعقوب، ۱۴۰۷ق، *الکافی*، تهران، دار الکتب الاسلامیه.
- ماتریدی، محمد، ۱۴۲۶ق، *تأویلات أهل السنه*، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ق، *بحار الانوار*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- مسلم بن حجاج، ابوالحسن، بی تا، *صحیح مسلم*، تحقیق محمدفؤاد عبدالباقی، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- مصطفوی، حسن، ۱۳۶۸، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، ۱۳۷۴، *تفسیر نمونه*، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- میبدی، رشیدالدین، ۱۳۷۱، *کشف الاسرار*، تهران، امیرکبیر.
- نخجوانی، نعمت الله بن محمود، ۱۹۹۹م، *الفواتح الالهیه*، مصر، دار رکابی.
- نسائی، احمد، ۱۴۲۱ق، *السنن الکبری*، بیروت، الرساله.
- یزدان پناه، سیدیدالله، ۱۳۹۳، *مبانی و اصول عرفان نظری*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.